

Att vara eller icke vara pensionär

En socialantropologisk studie om övergången mellan yrkesliv och pension

Maja Ilmarson

Avdelningen för socialantropologi

Institutionen för sociologi,

Lunds Universitet

Kurskod: SANK03, VT26

Handledare: Sara Kauko

Abstract

Alla stora livsförändringar följs av perioder av tvetydighet och anpassning, i synnerhet pensionen. Idag ser vi stora demografiska förändringar till följd av att människor lever längre vilket gör det möjligt att anta att övergången från arbetsliv till pension har förändrats och fortsatt kommer att förändras. Syftet med uppsatsen är att förstå hur svenska pensionärer upplever och anpassar sig till den nya tillvaron under pensionen, med fokus på vilka möjligheter och hinder de upplever. Empirin samlades in genom 12 semistrukturerade intervjuer såväl som kontinuerlig observation under tre veckors tid. Tidigare forskning visar att yrkeslivet har stor påverkan på hur människor ser på pensionen, både inför och efter att de lämnat yrket. Detta beror på att yrkesidentiteten ofta blir djupt integrerad i den primära identiteten. I takt med att pensionärerna blir fler och lever längre har nya normer bildats om hur man åldras på "rätt sätt" vilket påverkar hur pensionärer reflekterar över sitt värde och sin tid. Empirin analyserades främst utifrån teoretiska ramverk som liminalitet, rites of passage och temporalitet samt genom de teoretiska begreppen third age och life course. Studiens resultat visar att pensionärer upplever utmaningar i övergången mellan arbete och pension och att utmaningarna ofta är starkt förankrade i yrkesrollen. Dessutom visar empirin att sociala relationer, i synnerlighet partnerskap, påverkar hur man sedan upplever vardagen som pensionär.

Nyckelord: Pension, Liminalitet, Yrkesidentitet, Åldrande, Socialantropologi

Förord

Jag vill rikta ett stort tack till de som på olika sätt bidragit till denna uppsats. Tack till släktingar, vänner och familj som låtit mig bolla idéer, bidragit med kontakter, korrekturläsning och kloka råd. Jag vill även tacka min fantastiska handledare Sara Kauko för vägledning, feedback och stöd. Slutligen vill jag rikta ett tack till alla pensionärer jag har fått äran att intervjua. Tack för kaffet, insikterna och möjligheten att få ta del av era berättelser.

Att vara eller icke vara pensionär	1
Förord	3
1. Introduktion	5
1.1 Syfte och frågeställning	6
1.2 Disposition	6
2. Tidigare forskning	7
2.1 Pensionärskultur i Sverige	7
2.2 Kulturella perspektiv på pension och åldrande	8
2.3 Sociala relationer i pensionen	10
2.4 Identitet	10
2.5 Arbetets betydelse och temporalitet	12
3. Teoretiskt ramverk	13
3.1 Liminalitet	13
3.2 Third age	14
3.3 Olika temporaliteter	15
3.4 Life course theory	16
4. Metod	17
4.1 Tillvägagångssätt	17
4.2 Deltagande observation	18
4.3 Intervjuer	19
4.4 Intervjuguide	20
4.5 Etiska överväganden, Positionering och Reflexivitet	21
5. Att lämna sitt yrke	22
5.1 Vill man gå i pension?	22
5.2 Mental förberedelse	24
5.3 Övergångsriter i pensionen	25
6. Liminaliteten i pensionen	26
6.1 Yrkesidentitetens påverkan på pensionen	26
6.2 Att vara eller icke vara pensionär	28
6.3 Att hantera åldrandet	29
7. Pensionens temporalitet	30
7.1 Att hantera en ny tillvaro	31
7.2 Att fortsätta arbeta för skojs skull	32
7.3 Tid till något viktigare	33
8. Vikten av sociala relationer i pensionen	34
8.1 Skiftningar i sociala relationer	34
8.2 Vikten av partnerskap	36
9. Sammanfattning och slutsatser	37
10. Referenslista	40

1. Introduktion

Synen på pensionen och konceptet pension, är något som är präglad av kulturella normer och traditioner. Samtidigt menar flera forskare, till exempel Smauck (2023:1) och Oliver (2008:2) att den generella synen på pensionen i västerländska samhällen inte längre speglar verkligheten idag. Generationen som har påbörjat eller står i begrepp att pensionera sig, de så kallade baby boomers födda mellan 1945-1960, skiljer sig från tidigare generationer i sin förståelse för och relation till pensionen. Orsaken till detta är att generationen som tillhör gruppen pensionärer idag är betydligt fler än tidigare generationer samt att människor i regel lever längre till följd av bättre levnadsstandard och teknisk utveckling. År 2030 beräknas människor över 65 utgöra ungefär en miljard av världens befolkning, vilket kan förutsätta att upplevelsen av pensionen kommer att utvecklas ytterligare (Gambold 2013:186).

Sarah Schmauk förklarar hur bilden människor har om pensionen innehåller förenklade och daterade antaganden om pensionärer och deras livsstil som inte längre speglas i verkligheten (2024:1). Schmauk menar att trots att många har den enhetliga uppfattningen att pensionen är en stor livsförändring, finns det en bild att människor från en dag till en annan lämnar yrkeslivet och blir pensionärer. Detta är en bild som misslyckas med att fånga verkligheten på flera sätt. Framförallt definieras pensionen sällan av en specifik brytpunkt, utan pensionen är en ytterst individuell process som präglas av stora variationer. Många pensionärer väljer att fortsätta jobba efter pensionen eller slutar att jobba heltid en tid innan pensionen. Schmauk poängterar också att arbetsmarknaden prioriterar yngre arbetskraft vilket medför att det finns pensionärer som drabbas av arbetslöshet under sina sista år av yrkeslivet (ibid).

I uppsatsen diskuteras temat utifrån termer som pension, pensionering och pensionärstillvaro för att förklara förändringarna i vardagen för pensionärer. Termen pension används också som en benämning på den ekonomiska ersättning som erhålls efter yrkeslivet, men begreppet har i vardagsspråket blivit synonymt med själva livsfasen. För att undvika begreppslig förvirring används termen i denna uppsats uteslutande för att beteckna perioden efter yrkeslivet, och refererar således inte till den ekonomiska ersättningen.

1.1 Syfte och frågeställning

Antropologisk forskning pekar på att stora livsförändringar leder till att människor måste anpassa sig i termer av identitet, sociala roller och relationer. Till skillnad från andra livsförändringar innebär pensionen ofta mer fokus på det man lämnar bakom sig än på vad nästa steg innebär. Uppsatsens syfte är att undersöka den liminala fasen i pensionen och utifrån detta förstå hur pensionen upplevs idag i ett samhälle där pensionärer utgör en växande och betydande del av befolkningen. För att uppnå syftet ämnar jag att besvara följande frågeställningar:

Hur uppfattar pensionärer i Sverige övergången från yrkesliv till pension och hur påverkar övergången människors identitet?

- På vilka sätt påverkar pensionen betydelsen av sociala relationer och finns det sociala relationer som blir extra viktiga när man slutar arbeta?
- Påverkar individens yrkesbakgrund upplevelsen av pensionen?
- Hur upplever pensionärer det egna ansvaret samt det individuella handlingsutrymmet i skapandet och upprätthållandet av identitet och relationer efter pensionen?

1.2 Disposition

I det följande ges en överblick över uppsatsens disposition. I kapitel två redogörs för tidigare forskning inom fältet, med fokus på tidigare forskning som berör pension och åldrande som *successful aging* diskursen samt arbetets betydelse. Kapitel tre berör det teoretiska ramverk som ligger till grund för uppsatsen, det vill säga liminalitet, *Third Age* och temporalitet, samt *Life Course Theory*. I kapitel fyra presenteras uppsatsens metod vilken utgår från semistrukturerade intervjuer samt deltagande observationer. I de följande fyra kapitlen redovisas och diskuteras empirin utifrån tidigare forskning och det teoretiska ramverk som valts för uppsatsen. Kapitel fem diskuterar avslutningen på yrkeslivet samt strategier för att lämna sin yrkesidentitet och eventuella övergångsriter i pensionen, vilket leder in på kapitel sex som berör hur pensionärer upplever den liminala fasen i pensionen. Kapitel sju analyserar hur människor anpassar sig efter olika temporaliteter för att ta sig igenom den liminala fasen och kapitel åtta diskuterar vilken betydelse sociala relationer har för att förstå och hitta värde

i tillvaron efter yrkeslivet. Efter genomgången av empirin följer kapitel nio där en sammanfattning över uppsatsens slutsatser presenteras.

2. Tidigare forskning

Kommande avsnitt behandlar tidigare forskning för att tydliggöra studiens relevans. Eftersom antropologisk forskning om pensionärer historiskt har fokuserat på åldersrelaterade sjukdomar och problem, och i betydligt mindre utsträckning på vardagliga upplevelser av åldrande och pension, finns det begränsat med studier gällande svenska pensionärer. Till följd av detta belyser avsnittet framförallt olika kulturella och historiska perspektiv på pensionen och åldrandet.

2.1 Pensionärskultur i Sverige

Det råder ett kunskapsglapp inom antropologisk forskning som belyser pensionärer i Sverige idag och hur de reflekterar över sitt värde och sin tid under pensionen. Befintlig forskning fokuserar framförallt på ekonomiska och åldersrelaterade besvär, vilket ligger utanför uppsatsens syfte. Till följd av bristen på svensk kontext har jag valt att inkludera artikeln *Pensionärer och Pensionärskultur* (1997) av Owe Ronström, trots att den kan argumenteras vara något daterad. Min bedömning är att texten alltså är relevant för att synliggöra tendenser som fortfarande är aktuella idag.

Artikeln belyser hur pensionärskulturer skapas och upprätthålls genom specifika rum för pensionärer. För att illustrera fenomenet pensionärskultur begränsar författaren fältet till mötesplatsen Mariahissen i Stockholm. Fältet beskrivs som en multifunktionell mötesplats där många pensionärer samlas för att dricka kaffe, spela spel eller lyssna på musik (Ronström 1997:37-38). Författaren poängterar att mötesplatsen inte är avsedd för pensionärer men att typen av aktiviteter och besökare är en indikator på att pensionärer utgör en betydande del av målgruppen (a.a. 39). Dessutom är aktiviteterna ofta schemalagda under det som många människor skulle betrakta som arbetstid. Detta väljer Ronström att benämna som en gränsbevarande mekanism, det vill säga något som indikerar att detta görs i kontrast till de som arbetar vilket särskiljer dem som tillhör gruppen från de som står utanför (a.a. 41).

Författaren pekar på att platser som Mariahissen i Stockholm är viktiga för att skapa en gemenskap och grupptillhörighet hos pensionärer eftersom att det annars är relativt få variabler som för dem samman. Gemenskapen är viktig då den bidrar till att skapa ett rum där pensionärer får det utrymme de annars saknar. Genom att anpassa valet av aktiviteter, musikgenrer och scheman efter det som redan enar pensionärer, åldern och det faktum att de inte längre arbetar, skapar de ett eget sammanhang (Ronström 1997:40).

2.2 Kulturella perspektiv på pension och åldrande

För att få en djupare förståelse för hur pensioneringen påverkar människor är det fördelaktigt att utvidga det kulturella perspektivet, specifikt på de grunder som diskuterades i föregående avsnitt. Då pensionen är ett koncept som historiskt har varit synonymt med människors åldrande är det dessutom relevant att förstå att även något så universellt som att åldras präglas av kulturella normer och perspektiv. Att upplevelsen av ålder är någonting kulturellt såväl som något biologiskt illustreras genom exemplet med *blå zoner*. Blå zoner är platser, utspridda över världen, där befolkningen lever längst och genom att jämföra dessa platser kan man identifiera gemensamma sociala, kulturella och miljöbaserade faktorer. Framförallt verkar starka samhällsliga och familjebaserade strukturer vara fundamentalt för att leva längre. I flera av de blå zonerna lever människorna i intergenerationella hem vilket ger den äldre befolkningen en tydligare roll, skapar trygghet både socialt och ekonomiskt samt bidrar till ett samhälle där äldre och yngre har ett bättre utbyte (Iannuzzi m.fl 2014:730).

Samtidigt finns det även kulturella föreställningar om hur man ska hantera sitt eget åldrande och avsaknaden av arbete. Aske Juul Lassen m.fl förklarar att den västerländska industrialiseringen förändrade synen på mänsklig arbetskraft med ett ökat fokus på produktion (2023:186). Rent ideologiskt blev då de äldre i samhället ett hinder för produktionen i takt med att de slutade arbeta och för att handskas med problemet har den äldre generationen uppmuntrats att hålla sig aktiva för att inte vara en börda för samhället. I kombination med att forskningen understryker att ett aktivt liv ger flera hälsofördelar, har detta blivit en vetenskapligt legitimerad norm för den äldre befolkningen (ibid).

I västerländska samhällen har normer om att hålla sig aktiv och frisk resulterat i begrepp som *successful aging* eller *active aging*. Dessa har utvecklats till en form av livsstil, samtidigt som de fungerar som verktyg för att ringa in vilka beteenden som betraktas som positiva

respektive negativa hos den äldre befolkningen. Dessa paradigmer används för att motivera och inspirera människor att ta makten över sitt åldrande samt hålla sig friska både fysiskt och mentalt (Oliver 2008:32). Däremot blir det tydligt att begrepp som *successful aging* innehåller specifika kulturella föreställningar som leder till att den positiva inverkan begränsas. Sarah Lamb förankrar den kulturella betydelsen i hur föreställningen om att åldras i väst skiljer sig mätbart från andra kulturella föreställningar om åldrande (2023:107). Lamb förklarar hur människor i västerländska samhällen utifrån rådande normer strävar efter att skapa ett "ålderslöst jag" genom strategier ämnade att minimera synliga ålderstecken, såväl psykiska som fysiska. Författaren drar slutsatsen att detta ideal kommer från att det finns en rädsla för att åldras i väst och denna rädsla manifesteras i kampanjer och normer om hur man ska åldras, som till exempel *successful aging* diskursen. Lamb poängterar att den negativa inställningen till att åldras grundar sig i de kapitalistiska idealen för vilka egenskaper en god medborgare ska besitta, som till exempel att bidra till produktiviteten i samhället och hålla sig sysselsatt (ibid). Dessutom förutsätter *successful aging* ett västerländskt förhållande till familj och ägande. May Chazan och Madeline Whetung argumenterar för att idealet om *successful aging* bygger på ägandet av kapital i form av bostad samt att ha de ekonomiska förutsättningarna som krävs för att vara aktiv i pensionen (2022:4). Detta gör att även grupper som lever i västerländska samhällen, som i artikeln den kanadensiska ursprungsbefolkningen, inte passar in i den mallen till följd av kulturella skillnader kring kollektiva värden, ägandeskap och praktiker (ibid). Författarna visar dessutom att grupper ur Kanadas ursprungsbefolkning har andra synen på släktskap och åldrande som påverkar vilka roller de äldre får i gruppen (a.a. 6).

Lamb illustrerar skillnaden genom exempel från sina observationer i Indien där åldrandet skiljer sig redan i den hinduistiska förklaringen av livet. Där förstås åldrandet som halva livscykeln, det vill säga som en stor del av en process och ses därför som mer normaliserat (Lamb 2023:108). Författaren understryker att det finns människor i Indien som är influerade av det västerländska idealet om ålderslöst men att människor där tenderar att vara mer kritiska mot idealen kring att undvika att åldras (ibid). Utifrån de exempel som Lamb synliggör poängteras det att trots att begrepp som *successful ageing* kan verka inspirerande för äldre generationer är det ett perspektiv som grundar sig i rädslor samt riskerar att dölja verkligheten av människors upplevelser (a.a. 109). Oliver instämmer i riskerna med begreppet och argumenterar för hur begreppet spelar elitistiska medelklass-ideal som

förminskar de pensionärer som inte har handlingsutrymmet som krävs för att åldras successfully som ekonomiska eller fysiska förutsättningar (2008:33).

2.3 Sociala relationer i pensionen

När människor lämnar arbetslivet blir det också naturligt att det sker förändringar i sociala relationer, mycket till följd av att man förlorar flera viktiga sociala sammanhang som till exempel kollegor. Dessutom har familjesituationen ofta förändrats vid pensioneringen, om individen har barn är sannolikheten stor att dessa redan har flyttat ut. Många upplever därför att vänner och i synnerhet familj blir viktigare i pensionen (Gambold 2013:186). Jonas Radl och Ralf K. Himmelreicher förklarar hur pensionen sker i en social kontext där människor i omgivningen influerar när en individ går i pension och hur detta går till, vilket benämns som *linked lives* (2015:377). Partnerskap är i synnerhet något som ofta har stor påverkan på när och hur man väljer att gå i pension och således påverkar det även hur man upplever övergången. Framförallt tenderar partners att anpassa sig efter varandra och synkronisera sina pensioner (a.a. 362).

Förutom partnerskap verkar barnbarn påverka inställningen till pensionärslivet positivt, i synnerhet i övergången mellan arbetsliv och pension. Walton och Awonde förklarar hur barnbarn påverkar och förändrar vår syn på åldrandet och pensionen i en komparativ studie av far -och morföräldrar i Italien respektive Kamerun. I artikeln synliggörs hur barnbarn formar äldre människors syn på sig själva och hjälper dem att förankra sin roll i samhället och tillvaron. Att ha möjligheten att vara närvarande i barnbarnens liv betraktas generellt som en ”guldålder” men blir samtidigt på många platser en social skyldighet (Walton & Awonde 2023:61).

2.4 Identitet

Pensionen och i synnerhet åldrandet är faktorer som påverkar identitetsskapandet och synen på jaget. Sociologen Shlomit Manor diskuterar hur identitet formas i relation till åldrandet (2017:988). Författaren beskriver att identiteten är hur en individ ser sig själv genom andras ögon samt hur man positionerar sig i relation till andra människor (ibid). Manor redogör för hur identitet är flytande och hur människor snarare besitter ett kollage av olika, ibland även motstridiga identiteter. Identiteten kan således förstås som förankrad i olika delar av livet såsom arbetslivet, familjen eller fritidsintressen (a.a. 1001).

Manor argumenterar för att identiteten också påverkas av ålder och den åldersgrupp man tillhör (2017:989). Detta hänger även ihop med pensionen då författaren förklarar hur stora livsförändringar ofta symboliserar övergången från en åldersgrupp till en annan. Således innebär pensionen att individen får en ny åldersidentitet (ibid). Åldrande är, å andra sidan, något som människor har svårt att acceptera, framförallt när man börjar befinna sig i en högre ålder. Manor menar att människor generellt har svårt att acceptera att de åldras. Detta demonstreras i hur individer använder olika medel för att förneka sitt åldrande. Till exempel att benämna sig själv som senior istället för pensionär eller undvika att använda ålderskodade objekt i form av rullatorer eller hörapparat. Förnekelsen av åldrandet grundar sig framförallt i ålderismen som är rotad i västerländsk kultur, vilken gör att åldrandet blir något man inte vill associeras med. Författaren menar således att identiteten skapas i en dynamik mellan att acceptera vem man är och att samtidigt förneka det man inte vill bli associerad med (a.a. 990).

Arbetslivet har stort inflytande på individens identitetsskapande till följd av att yrkesrollen är förknippad med en viss status, hierarkier och rent produktivt värde. Manor menar att arbetet även påverkar hur man ser på sig själv privat (2017:978). Det kan påverka genom dess självförverkligande karaktär, värdet av personlig utveckling och hur livet i stort formas i relation till yrket. Detta förstärks av att arbetet utgör en betydande del av människors livstid. Dessutom kan arbetet innebära tillhörighet till sociala grupper, kopplat till arbetet vilket i sin tur påverkar självkänsla och självbild (ibid). Författarna Mattias Bengtsson och Marita Flisbäck undersöker hur människor som har varit särskilt hängivna till sin valda sysselsättning tar sig an pensionen (2016:128). Forskningen visar att den tidigare relationen till arbetet påverkar hur man sedan uppfattar tiden som pensionär (ibid). Artikeln belyser hur arbetsrollen kan ha stor betydelse för människors identitet utifrån faktorer som till exempel hur länge man arbetat på samma arbetsplats eller om yrkesrollen bidrar till hög status. Det poängteras även att människor där yrket har en lägre status också kan uppleva att deras identitet förankras i yrkesrollen på grund av att de behöver försvara yrket som viktigt eller meningsfullt (a.a. 128).

Den starka kopplingen mellan identitet och yrke verkar leda till en negativ inställning till pensionen och har betydelse för hur man ser på sitt eget värde i samband med pensioneringen (Bengtsson & Flisbäck 2016:135). På samma sätt visar forskning att arbetsrollen är viktig för

att känna sig behövd och uppleva att man bidrar till samhället. Vid förlusten av arbetet förlorar individen sin specifika roll och därmed kan individens upplevda funktion i samhället bli tvetydig. Pensionen kan leda till upplevelsen av att det egna inflytandet och auktoriteten minskas då livet plötsligt till stor del består av fritid. Detta kan upplevas som en övergång från att vara viktig till oviktig, upptagen till icke upptagen (Manor 2017:994). Samtidigt bör det poängteras att pensionen i många fall också förknippas med nyfunna känslor av lugn och frihet i kontrast till ett stressigt arbetsliv (a.a. 995).

Trots det tidigare yrkeslivets påverkan på tillvaron i pensionen finns det forskning som visar att människor som inte har arbetat också identifierar sig själv som pensionärer och att pensionen därför innebär mycket mer än att inte arbeta. För att vidga perspektivet kring hur yrket påverkar tillvaron i pensionen väljer jag att inkludera artikeln *An inquiry into self identification with retirement*, där Michelle Pannor Silver redogör för hur även hemmafruar identifierar sig som pensionärer, ofta i anslutning till att deras partner går i pension (2016:483–484). Detta synliggör att trots brist på yrkeserfarenhet verkar det som att hemmafruar identifierar sig som pensionärer när de når pensionsåldern, då de baserar sin identitet på att deras beteenden överensstämmer med andra pensionärer (ibid).

2.5 Arbetets betydelse och temporalitet

Den största gemensamma nämnaren för pensionärer är att de inte längre arbetar, därför blir det intressant att förstå vilken roll arbetet har i vårt liv och hur vi påverkas av avsaknaden av detta. Ambjörnsson redogör för hur avlönat arbete tillskrivs en högre status än vardagssysslor (2018:215). Skillnaden mellan vad Ambjörnsson beskriver som reproduktivt arbete, till exempel hemarbete som tvätt och städning, och produktivt arbete, handlar om hur samhället betraktar värdet av dessa sysslor samt värdet på de som utför dessa sysslor (ibid). Reproduktiva sysslors cykliska natur står i kontrast till föreställningar om vad som leder till personlig utveckling, det vill säga aktiviteter som följer en tydlig progression eller leder till ett slutgiltigt mål (a.a. 216).

Dessutom följer i regel avlönat arbete en normativ temporalitet, det vill säga en förankring i den schemalagda tid som majoriteten av befolkningen lever efter. Arbetets rutiner och mönster tycks påverka hur vi lever även efter yrkeslivets slut i tillvaron som pensionärer. Sedan industrialiseringen har människor styrts av klockan till den grad att individer nu

upplever hungerkänslor baserat på bestämda klockslag som markerar lunchtid. Lassen m.fl. menar att detta är något som inte bara försvinner när vi går i pension (2023:187). Forskningen visar att arbetets rutiner och rytm är så djupt förankrade i människors liv att rutinerna inte upphör vid arbetslivets slut. Pensionärer gör till exempel tydlig skillnad på veckodagar och helgdagar samt tenderar att strukturera upp sina dagar efter fasta tidpunkter för mat-och sovvanor (a.a. 191).

3. Teoretiskt ramverk

Det teoretiska ramverket som ligger till grund för denna uppsats utgår från begreppen liminalitet och övergångsriter (*rites de passage*), med utgångspunkt i Arnold van Genneps (1909, citerat i Turner 1966:94) och Victor Turners (1969) teorier om hur människor genomgår livsförändringar. Uppsatsen utgår även från Lasletts (1989, citerad i Oliver 2008:26) teori om *Third Age*, vilken beskriver den livsperiod som studiens informanter befinner sig i. Vidare tillämpas begrepp som temporalitet och *Life Course Theory* för att nå en djupare förståelse för vad pensioneringen innebär för individen och hur denna övergång översätts i vardagen.

3.1 Liminalitet

För att förstå hur livsförändringar påverkar människan utgår jag från Victor Turners (1969) teori om liminalitet i *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure* vilken i sin tur grundar sig på Van der Genneps teorier om övergångsriter. Teorin utgår från att människor går igenom tre stadier i samtliga stora förändringar i livet och dessa stadier påverkar individen på olika sätt. Progressionen mellan dessa tre stadier visar på det som föregår en förändring tills dess att individen har tagit sig till något helt nytt. Turner förklarar hur människor hamnar i en övergångsfas, den så kallade liminala fasen, mellan det gamla och det nya. Den liminala fasen innebär att individen befinner sig i något som är tvetydigt och obestämt (a.a. 94). Turner beskriver hur att befinna sig i den liminala fasen kan leda till känslor av ovisshet och känslor av att ha tappat riktning till följd av att man inte tillhör samhällets strukturer och kategorier (a.a. 95). I den liminala fasen behöver individen generellt omformulera sin egen identitet i relation till var man kommer ifrån, vart man ska och människorna runt om (van den Bogaard 2017:56). Liminalitet återkommer i forskning om pension och åldrande eftersom

tillståndet i kontrast till känslor av osäkerhet och tvetydighet också kan leda till att man blir en ny, bättre version av sig själv än man varit tidigare i livet.

Van den Genneps teorier om övergångsriter belyser hur dessa hjälper individen att hantera den liminala fasen och få ett avslut samt bli invigd i den nya delen av livet med stöd från människor runt omkring (1960, citerad i van den Bogaard 2017:56). I artikeln *Leaving quietly? A quantitative study of retirement rituals and how they affect life satisfaction* förklarar Levi van den Bogaard hur pensionen inte har någon tydlig ritual på samma sätt som andra övergångar i livet som till exempel studentens markering för övergången mellan skolgång och yrkesliv (2017:56). Däremot finns det ett samband med att en individ blir ordentligt avtackad på sin arbetsplats och dennes inställning till att lämna yrkeslivet (ibid). Författaren menar att pensionen handlar mer om vad man lämnar bakom sig än vad nästa steg innebär, vilket kan innebära att den liminala fasen blir svårare att ta sig igenom (a.a. 57).

3.2 Third age

Perspektivet på den liminala fasen som en väg till självförverkligande, (se föregående del) blir relevant i teorin kring *third age* (den tredje åldern). Den tredje åldern präglas av ett mellanförskap men poängterar samtidigt vikten av aktiviteter som på olika sätt bistår individen med en djupare förståelse för sin egen identitet. Det är ett sätt att kategorisera den stora gruppen pensionärer i yngre och äldre pensionärer som i sin tur kan vara ett verktyg för pensionärer att förankra sin identitet i en grupptillhörighet (Oliver 2008:28).

Eftersom denna studie framförallt fokuserar på människor som nyligen har gått i pension och som tillhör en grupp som är förhållandevis unga i jämförelse med de äldsta i samhället, utgör teorin om en tredje ålder ett relevant komplement till analysens teoretiska ramverk. Teorin om en tredje ålder introducerades av Laslett (1989, citerad i Oliver 2008:26) och förklarar hur yngre och äldre pensionärer är två skilda grupper. Den tredje åldern och *fourth age* (den fjärde åldern), det vill säga det som den äldre gruppen pensionärer benämns som, blir två skilda grupper som ägnar sig åt olika typer av aktiviteter och har märkbart skilda inställningar till pensionen. Den tredje åldern illustrerar hur pensionen och hög ålder inte nödvändigtvis är synonymt utan att det är stor skillnad på att vara 65 år och 95 år. Den tredje åldern kännetecknas av nöjen som syftar till att vara självförverkligande som träning, aktiviteter och resor. Detta är i kontrast till den fjärde åldern som innebär ett större beroende av staten och

omgivningen i livets slutskede (Oliver 2008:26). Dessa två kategorier visar hur pensionärer är en heterogen grupp, samt att det råder en skillnad i hur yngre respektive äldre generationer agerar och tolkar sin tillvaro.

Denna nya tvådelade kategorisering av pensionärer medför emellertid inte enbart positiva konsekvenser för individen utan bidrar även till att ansvaret över sin egen självständighet, hälsa och mobilitet förflyttas från staten till individen. Detta leder till en ytterligare stigmatisering av de individer som inte uppfyller de förväntningar som förknippas med den tredje ålderns pensionärer. Förväntningarna riskerar att få negativa konsekvenser då åldrandet är såväl individuellt som oundvikligt. Det går inte att säga att det finns en specifik ålder då människor blir gamla och trots försökt att motarbeta denna process förändras inte det faktum att människor slutligen åldras rent biologiskt (Oliver 2008:34-35).

3.3 Olika temporaliteter

Olika uppfattningar av tid är centrala för att förstå pensionen och åldrandet. Tid är ett kulturellt betingat fenomen och synen på tid förändras under livet. Oliver beskriver hur tiden generellt uppfattas som långsammare under de första tio åren av livet för att sedan uppfattas som snabbare i takt med att man blir äldre (2008:68-69). Eftersom denna uppsats berör teman som yrkesliv och avsaknaden av detta, blir det relevant att diskutera hur den västerländska tidsuppfattningen i stor utsträckning grundar sig i arbetet. Lassen m.fl förklarar att sedan industrialiseringen har människor blivit allt mer styrda av klockan till den grad att människor anpassar sina biologiska behov som mat och sömn efter klockslag istället för när kroppen signalerar när de är hungriga eller trötta (2023:187). Trots att arbetslivets scheman officiellt avlägsnas från individens vardag under pensionen visar forskning att människor tenderar att fortsätta leva efter arbetslivets tidsuppfattning även som pensionärer. Detta dels för att det är en vana som är svår att bryta men också till följd av att det hjälper människor att fortsatt känna sig produktiva och som en del av det arbetande samhället (a.a. 196).

Utifrån det faktum att arbetslivet styr människors tidsuppfattning konstrueras normer kring när och vad individer gör, vilket kan sägas resultera i två kontrasterande temporaliteter. Det temporala begreppet som beskriver hur det produktiva idealet och den normativa tidsuppfattningen samverkar är *krononormativitet*. Inom denna struktur finns det tydliga riktlinjer kring hur individer bör bete sig och vad de förväntas ägna sig åt under dagarna för

att förvalta sin tid i enlighet med rådande samhällsnormer (Lassen m.fl 2023:196). Detta menar jag är en stor drivkraft till hur pensionärer förväntas förvalta sin tid under pensionen genom att vara aktiva och hålla sig sysselsatta. I kontrast till kronormativitet står begreppet *queer temporalitet*, en tidsuppfattning eller tidsanvändning som istället bryter mot normerna i ett produktionsstyrkt samhälle. Detta begrepp används främst inom genusvetenskapen som ett sätt att förklara hur reproduktiva sysslor som i större utsträckning utförs av kvinnor sällan betraktas som produktiva eller målinriktade och därför värderas lägre (Ambjörnsson 2018:28-29). Begreppet är emellertid högst relevant att diskutera även i relation till pensionärers temporalitet. Detta till följd av att många pensionärer tillbringar tid i hemmet där just denna typ av vardagliga sysslor dominerar tillvaron.

Utifrån normer kring produktivitet och vardagens schema synliggörs hur tid betraktas som en vara i västerländska, kapitalistiska samhällen. Vår relation till tid som handelsvara är något som introduceras redan under barndomen, då tidsdisciplin ses som en viktig del av uppfostran. Hanteringen av tid är som mest prominent under yrkeslivet när människor i praktiken byter inarbetad tid mot intjänad semesterledighet. Detta lägger grunden för föreställningen att fritid är något som förtjänas och att det krävs hårt arbete för att få tillgång till den fria tiden (Oliver, 2008:67-68). Tid blir således något komplext när man lämnar yrkeslivet då den lediga tiden helt plötsligt blir till synes oändlig men utan arbete som gör att människor känner sig förtjänta av att vara lediga.

3.4 Life course theory

Ytterligare ett teoretiskt begrepp som är relevant för att diskutera pensionen och hur människor påverkas av detta stadium i livet är *life course theory* (livsloppsperspektivet). Oliver menar att det inte är möjligt att studera pensionärer med premissen att de tillhör en homogen grupp, istället måste upplevelsen av åldrandet och tillvaron som pensionär betraktas som något som skapas av individens kontextbaserade historiska, kulturella och sociala bakgrund (2008:25). På dessa grunder argumenterar författaren att det inte går att ha standardiserade krav på gruppen pensionärer (ibid). Hur pensionen upplevs formas alltid efter individens kontext, där normativa föreställningar såväl individens bakgrund, sociala nätverk och tidigare erfarenheter påverkar (Pannor Silver 2016:478). De traditionella förståelserna för pensionen är därför anakronistiska då de inte går att applicera på verkligheten (a.a. 484).

4. Metod

I detta kapitel redogörs för de metodologiska val och överväganden som gjorts för att utföra studien. Dessutom görs en etisk avvägning där min position till fältet samt informanternas anonymitet och samtycke diskuteras. Empirin samlades in under tre veckors tid genom deltagande observation i fältet samt genomfört 12 enskilda intervjuer.

4.1 Tillvägagångssätt

Inledningsvis utgick empiriinsamlingen från icke-formella ”hang-out observationer” där jag samtalande med pensionärer för att få en ingång i fältet samt för att skapa en överblick över temat på min uppsats. Dessa initiala samtal blev avgörande för att få en inblick i hur livet som pensionär faktiskt uppfattas utan att blanda in egna förutfattade meningar eller idéer, något som jag bedömde var av stor vikt. Pensionärerna jag initialt samtalande med blev även gatekeepers till fältet och bidrog således till att hitta informanter att intervjua.

Pensionärerna jag pratade med, både vid deltagande observation och intervjuer, bestod av en blandning av människor jag redan kände väl samt vänner eller bekanta till människor i min närhet. Det gjordes medvetna val kring vem jag sedan gick vidare med till intervju för att få en balanserad spridning på arbetsbakgrunden hos mina informanter. Däremot innebär detta urval en risk för att jag inte når hela fältet då spridningen fortfarande är begränsad till vissa kretsar.

Inför intervjuerna gjordes ett kriterieurval baserat på kön och arbetsbakgrund där målet var att ha lika många kvinnor och män och bland dessa en bra spridning på tidigare arbetsbakgrund i den generella medelklassen. Informanterna var alla bosatta i Linköping respektive Norrköping där alla hade arbetat större delen av arbetslivet på platser runt om i Östergötland. Motiveringen till att avgränsa fältet på följande vis var att skapa en god förståelse för individuella skillnader såväl som att göra resultatet generaliserbart inom den valda gruppen, utifrån de förutsättningar jag hade för empiriinsamlingen. Att jag i denna uppsats gör en poäng av att ha med en jämn fördelning av kön betyder däremot inte att uppsatsen kommer behandla ett genusfokus, utan är i sin enkelhet till för att få en spridning på perspektiv som fångar pensionen. Jag är medveten om att genus med hög sannolikhet är en relevant faktor för att förstå hur pensionen upplevs, men jag har valt att inte lägga fokus på

detta till följd av att uppsatsens analys inte har plats för det perspektivet. Däremot finns det en tydlig poäng att få en jämn spridning på yrkesbakgrund då den tidigare forskningen pekar på att yrkesbakgrund i högre grad påverkar inställningen till och reaktionerna på pensioneringen.

Innan jag gick in i fältet planerade jag att begränsa åldersspannet på informanter från 65 till 75 år. Detta för att pensionsåldern i Sverige generellt har legat på 65 år (idag 67 år) under en längre tid och jag bedömde det som fördelaktigt att intervjua människor som precis hade gått igenom övergången. Att basera urvalet på den officiella pensionsåldern 65 år visade sig dock vara missvisande då mina informanter gick i pension från 55 till 69 års ålder. Åldern blev därmed sekundär i mitt urval då andra faktorer som yrkesbakgrund och kön upplevdes vara av större vikt och det slutgiltiga omfånget på mina informanter blev individer mellan 67 och 82 år.

4.2 Deltagande observation

För att inta fältet och få en närmare inblick i livet som pensionär flyttade jag in hos en pensionerad släkting i Norrköping som jag har valt att ge pseudonymen Melvin. Valet baserades dels på närheten till övriga informanter samt att det gav mig möjlighet att förstå hur vardagen kan se ut. De första tre dagarna av fältet spenderade jag tiden med att samtala med Melvin och människor han hade runt omkring sig om deras tankar om pension och yrkeslivet. Att inte börja intervjua informanter med en gång var ett medvetet val i syfte att lokalisera vilka delar av pensionen som är intressanta, från pensionärernas perspektiv. Det var också utifrån dessa initiala samtal jag utformade de som skulle komma att bli uppsatsens forskningsfrågor.

Under hela veckan blev det naturligt att jag följde med Melvin under dagarna och anpassade mig efter hans tider, rutiner och sysslor. Detta kunde till exempel vara att vi åkte för att handla när det var pensionärsrabatt på livsmedelsbutiken, vi tog en vända för att kolla till klubblokalen för boule-föreningen han länge har varit verksam i samt att vi väntade på att hemtjänsten skulle dyka upp på tisdag morgon. Eftersom att jag till viss del ville förstå pensionens temporalitet blev detta ett sätt att skapa en djupare förståelse för just det. I dessa vardagliga aktiviteter uppstod också många kortare tillfällen för samtal med andra pensionärer, som vänner, grannar och bekanta till Melvin.

Tillfällena för observation var inte uppstyrd utan skedde framförallt under de första tre dagarna under fältet men även sedan sporadiskt under tiden jag bodde hos Melvin.

4.3 Intervjuer

Under fältet gjordes 12 semistrukturerade intervjuer. Intervjuerna spelades in med röstupptagning och varade mellan 20 minuter till drygt 2 timmar. Valet att låta övervägande delar av studiens data baseras på semistrukturerade intervjuer gjordes dels för att det är en beprövad och etablerad insamlingsmetod inom det antropologiska fältet men också för att det gav mig friheten att anpassa insamlingen efter kontext och person. Semistrukturerade intervjuer är fördelaktigt att kombinera med deltagande observation då det kan leda till en djupare förståelse (Davies 2002:95) och således var detta ett val som passade min studie.

Informanterna lokaliserades genom så kallade gatekeepers, det vill säga människor som jag visste hade möjlighet att ge mig kontakter till människor jag sökte att intervjua (Davies 2002:46). Ett par stycken av dessa gatekeepers var pensionärer själva men hade inte möjlighet att ställa upp på en intervju. Utöver det tog jag hjälp av yrkesverksamma vuxna som hade vänner och kollegor som nyligen gått i pension för att komma i kontakt med mina informanter.

Hur väl jag var bekant med informanterna sedan tidigare skilde sig markant från informant till informant. Några av informanterna var släktingar till mig och var således några jag redan var väldigt bekant med. Bland de resterande hade jag olika typer av kännedom om dem inför intervjutillfället och vi fick kontakt genom en gatekeeper. Det rörde sig om tidigare grannar, tidigare kollegor till människor jag känner väl eller människor jag aldrig hade träffat innan. Det blev även naturligt att de första informanterna kopplade ihop mig med nya informanter som deras respektive eller pensionerade vänner.

Generellt tog jag kontakt med potentiella informanter via sms där jag förklarade vad min uppsats skulle handla om. Detta ansåg jag som den mest fördelaktiga formen av kommunikation till följd av att det var tidseffektivt samt för att säkerställa att informationen var tydlig för samtliga. Det framstod även som att sms gav informanterna möjlighet att själva gå tillbaka till informationen vilket jag bedömde som en fördelaktigt för insamlingens

transparens. När jag tog kontakt förklarade jag vad jag skulle göra, vad de kunde förvänta sig, samt hur data sedan skulle behandlas. Detta upprepades också inför varje intervju för att säkerställa samtycke mellan mig och mina informanter.

Jag valde att låta informanterna välja plats för intervju. Vi möttes i regel upp i deras hem eller på café men jag genomförde också flera intervjuer utomhus under promenader eller på en parkbänk. Att låta informanterna välja plats själva var ett sätt för mig att låta dem prata i den miljön de kände sig mest bekväma i. Det var av stor vikt för mig att låta informanterna prata tills de var färdiga och inte ha bråttom, därav varierade längden på intervjuerna från 20 minuter till drygt 2 timmar.

Majoriteten av intervjuerna spelades in med röstupptagning, detta var något som gjordes för att jag skulle ha möjlighet att vara mer närvarande vid mötena samt få samtalen att kännas mindre pressande för informanterna. Innan jag började spela in bad jag om samtycke, något som alla godkände. Ett fåtal intervjuer har inte spelats in då de gjordes i mer bullriga miljöer eller utomhus där jag bedömde det som onödigt eller svårt att genomföra en inspelning. För att komplettera teknisk ljudupptagning har jag fört en fältdagbok där jag återberättat samtliga intervjuer direkt efter intervjuerna samt fört kompletterande samtal som smskontakt eller samtal i den mån som informanterna erbjöd.

4.4 Intervjuguide

Under intervjuerna utgick jag från en intervjuguide baserad på de teman jag ville undersöka med tillhörande öppna frågor. Bland dessa inkluderades reflektioner kring yrkeslivet, hur pensionen upplevdes och gick till, samt eventuella förändringar inom sociala relationer och identitet före och efter arbete. Frågorna hanterades som ett stöd och användes i den grad intervjun krävde detta.

Under fältet förstod jag att jag behövde anpassa frågorna utifrån hur väl jag och informanten kände varandra. När samtalet flöt naturligt lät jag informanten leda samtalet mer vilket förekom oftare i de fall jag kände informanten väl. Under dessa tillfällen blev hur jag formulerade mig mindre viktigt och frågorna fungerade som stöd för samtalets riktning. Samma resultat var svårare att uppnå när jag inte var bekant med informanten och detta gav

skäl till att anpassa intervjuguiden inför dessa tillfällen med mer konkreta frågor som bättre var anpassade till målgruppen.

4.5 Etiska överväganden, Positionering och Reflexivitet

Pensionärer kan möjligtvis uppfattas som en grupp som är särskilt utsatt till följd av deras position i samhället samt eventuella åldersrelaterade fysiska och psykiska besvär. Därav försäkrar jag att samtliga deltagare i min studie var införstådda med vad de tackade ja till och hur informationen de gav mig skulle användas. För att säkerställa anonymiteten hos samtliga informanter samt ge förutsättningar för att deras berättelser återberättas på ett tydligt och rättvist sätt har jag valt att ge informanterna pseudonymer som presenteras i senare kapitel.

Jag var noga med att informera samtliga informanter om hur deras reflektioner och svar skulle användas i denna uppsats. Detta inkluderar att jag informerade dem om hur jag ämnade att anonymisera, hur det inspelade materialet skulle användas samt att de hade möjlighet att be om transkriberingar och följande kontakta mig om det var något i deras medverkan som de undrade över efter intervjutillfället.

När det gäller min positionering upplevde jag en tydlig skillnad på intervjuerna med informanter som kände sen tidigare och de jag var ytligt bekant med eller inte kände alls. Trots den upplevda skillnaden menar jag att det fanns fördelar med de olika bekantskaperna. Jag upplevde att samtalen blev mer ingående när jag var mer bekant med informanten då det redan fanns en etablerad tillit mellan oss samt att jag redan hade kunskap om informantens situation och den kontext hen befinner sig i. Samtidigt var det fördelaktigt när jag och informanten inte var bekanta då jag upplevde att det är enklare att lyssna utan att tolka in detaljer de inte nämner. Jag tror dessutom att sättet jag ställer frågor och hur informanten sedan besvarar dessa, påverkas en hel del av vad vi vet om varandra sedan tidigare. Jag har troligtvis förutsatt vissa saker med de informanter jag känner väl eller missat viktiga detaljer hos de jag inte känner väl.

Det är tydligt att jag stack ut bland mina informanter, både vid intervjutillfällen och deltagande observation till följd av det åldersglapp som finns mellan mig och informanterna. Detta gjorde inte nödvändigtvis att jag uppfattades eller kände mig som en outsider i fältet men det var tydligt för både mig och informanter att vi har olikheter. Åldersskillnaderna

skulle kunna innebära vissa skillnader i språket mellan mig och mina informanter vilket kan ha en påverkan på hur väl jag förstår dem och hur de förstår mig. Dessutom tillhör jag inte gruppen pensionärer och befinner mig inte nära den gruppen i vardagen vilket också kan innebära hinder i kommunikationen. Det är därför möjligt att saker har missförståtts under intervjuerna.

5. Att lämna sitt yrke

I detta kapitel förklaras förloppet från yrkesliv till pensionär med reflektioner kring vilka förväntningar och rädslor som uppstår inför att lämna yrkeslivet. Dessutom diskuteras eventuella övergångsriter vid pensionen samt hur dessa påverkar hur individer sedan uppfattar pensionen.

5.1 Vill man gå i pension?

Kvalitativ forskning menar att människor generellt reagerar på två sätt när de går i pension, antingen med en känsla av att de får ett erkännande för det de gjort under yrkeslivet eller att man känner sig ofrivilligt utbytt och tappar en del av sitt egenvärde (Bengtsson & Flisbäck 2016:142). Då känslan och inställningen till pensionen verkar vara starkt förknippad med vilken relation människor har till yrket inledde jag varje intervju med att be informanten att berätta om sitt yrkesliv. Att förstå varifrån individer kommer ifrån blir också ett sätt att förstå liminaliteten i pensionen.

Bland de 12 pensionärer jag valt att intervjua är det tydligt att trivseln med yrket och på arbetsplatsen påverkar förväntningarna och inställningen till att gå i pension. Under en lunch med Greta, 74 år som tidigare jobbat på Televerket berättar om hur hon aldrig riktigt trivdes med sitt yrke och längtade efter pensionen. Greta beskriver hur hon försökte byta bana flera gånger under yrkeslivet men att det var svårt att hamna rätt och att hon då fick jobba kvar på grund av ekonomiska skäl.

Jag tyckte ju att det var väldigt roligt när jag började, då hade jag många väninnor som kollegor och framförallt var yrket mer flexibelt. Men under åren blev det mycket strängare och folk slutade och det var helt enkelt inte något som jag ville göra längre. Det kändes som att jag var fast där och därför var det en sån otrolig frihetskänsla när jag väl fick möjlighet att gå. Jag kom ihåg att jag gick ut från arbetsplatsen med blommor i famnen och att det nästan kändes som att jag hade tagit studenten igen. Jag var fri att göra vad jag ville.

Till skillnad från Greta var det flera som beskrev hur väl de hade trivts med sitt yrke och hur de ser tillbaka på yrkeslivet som en mycket positiv period. Bland dessa informanter var inställningen till att gå i pension initialt präglad av oro och en ovilja att lämna yrket. Stefan, 74 år, som arbetat som snickare, menar att han inte ville sluta jobba utan att det var på råd från sin revisor han formellt gick i pension. Vi sitter i solen vid strömmen i Norrköping när Stefan förklarar att hans yrke också var som ett intresse och att det kändes märkligt att sluta med det. Dessutom poängterar han att hans kunder har blivit som vänner under åren och att det också var en anledning till att det kändes märkligt att sluta.

Bland dem som trivts bra med sitt yrke finns det däremot individer som ändå kände sig klara. När jag träffade Anna, 67 år, som tidigare arbetat som lärare, pratade vi länge om hur hon upplever att hon trivdes otroligt bra med sitt yrke men att hon helt enkelt kände att hon inte orkade jobba som förut.

Jag började med att gå ner i tjänst så jag var ledig en dag i veckan de sista tre eller fyra åren [...] Och sen bestämde jag mig att nu får det vara bra, jag vill inte arbeta längre, jag gick ju tidigare. Jag hade nog kunnat undervisa i några år till men jag orkade helt enkelt inte hålla på med de betungande delarna som att vara mentor och sånt längre.

Det verkar generellt som att det finns ett mönster där yrkets karaktär påverkar inställningen till pensionen. De som upplevde att yrket inte längre fungerade för dem, antingen på grund av att man inte trivdes eller att man helt enkelt inte orkade med delar av yrket längre och kände sig klara och positivt inställda. De som såg på pensionen som något de ofrivilligt och påtvingat hade en mer negativ inställning till pensionen. Dessutom verkar det som att yrken där man använder kroppen som redskap som hantverkare eller kulturarbetare upplevde det svårt att förstå vad det skulle innebära att gå i pension. Bland dessa var det flera som beskrev det som att det är svårt att skilja på jaget och yrket.

Bengtsson och Flisberg redogör för att pensionen kan tydliggöra yrkeslivets mer identitetsskapande värden utifrån hur passionerade människor upplever sig vara över deras sysselsättning och att detta blir tydligt just i hur individer ser på pensioneringen (2016:145). Trots att artikeln framförallt diskuterar individer där *kallet* till sysselsättningen är starkt förankrat i identiteten, går det att anta och förvänta sig att människor utan ett yrkeskall har lättare att acceptera livet som pensionär, något som också återspeglas i Gretas berättelse.

Samtidigt bekräftar empirin idén att relationen till yrkeslivet har betydelse för processen att gå i pension och för vilka frågor som aktualiseras i denna övergång.

5.2 Mental förberedelse

Att förstå pensionärernas yrkesbakgrund blir också relevant då övergången från arbete till pension blir märkbar medan man fortfarande arbetar. Van den Bogaard beskriver hur det är naturligt att de som snart ska gå i pension märker av att de redan i yrkeslivet går in i den liminala fasen till följd av att de inte längre är lika involverade i arbetsplatsens långsiktiga mål och ansvarsområden (2016:56). Daniel, 67 år, som hade en ledande position på sin arbetsplats, förklarar att han under de sista åren kände sig avskärmad från sitt yrke i den bemärkelsen att han helt enkelt inte skulle vara där när beslut som togs skulle bli till praktik. Det blev en kontrast mellan honom och andra medarbetare och att det kändes märkligt att inte längre vara inkluderad i arbetsplatsen på ett långsiktigt plan. Samtidigt menar Daniel att detta gjorde att han började förbereda sig mentalt för att gå i pension vilket han tror var något positivt.

Fenomenet att bli avskärmad från yrket inför pensionen går att diskutera utifrån Turners beskrivning av förloppet av olika övergångsriter. Turner förklarar att den liminala fasen inleds med sätt att få individen som ska genomgå övergången att släppa den tidigare identiteten (1969:100). I Turners kontext beskrivs det som att gruppen hjälper personens tidigare jag att dö för att denne sedan ska kunna ta emot sin nya roll (ibid), vilket skiljer sig från pensionens riter. Att Daniel upplevde sig mindre delaktig under den sista tiden hade troligen mer att göra med att verksamheten inte såg någon nytta med att inkludera honom i långsiktiga planer för att han helt enkelt inte skulle vara kvar när planerna förverkligades. Däremot blir resultatet av fenomenet att individen kan börja släppa sin roll vilket underlättar avskedet. Oliver beskriver pensionen som en tid av liminalitet och förändringar i identiteten där individen befinner sig mellan att vara en arbetande vuxen till att vara väldigt gammal (2008:27). Samtidigt menar Oliver att övergångsriter och liminalitet enligt Turner och Van Gennep är strukturerade och baseras på tydliga rituella markörer. Detta argumenteras vara svårare att applicera på pensioneringen till följd av att upplevelsen av pensionärstillvaro är högst individuell och kan pågå under en längre period (ibid).

Att gå ner i tjänst inför pensionen kan förbereda individen på ett liknande sätt. Schmauk menar att det finns många olika verkligheter att ta hänsyn till när man diskuterar pensionen och det är vanligt att successivt lämna yrkeslivet (2024:1). Detta verkar vara något som kan lindra eventuell oro och tillåta individen att prova på livet som pensionär innan man lämnar yrkeslivet. En eftermiddag träffar jag informanten Petra, 65 år över en kopp kaffe. Hon berättar att hon nyligen har lämnat sitt yrke som lärare och förklarar hur övergången har känts smidig då hon de senaste åren jobbade halvtid och hur det gav utrymme att vänja sig vid tanken på pensionen. Hon tror att det var avgörande för att tillslut släppa sin yrkesidentitet då hon ofta tog med jobbet hem under yrkeslivet. ”Tidigare blev jag ju liksom pedagogen hemma också. Det blir liksom naturligt när man befinner sig i sin yrkesroll under många timmar i veckan.”. I Petras berättelse blir det relevant att diskutera Bengtsson och Flisbäcks ide om hur ett kall till yrket kan påverka individens inställning till pensionen (2016:143). Författarna understryker att det ibland krävs att man vänjer sig av att tjäna sitt kall, något som även visar sig vara en populär strategi bland pensionärer inom tidigare forskning (ibid). Att gå ner i tjänst blir således ett sätt att visualisera hur pensionen kommer se ut samtidigt som man trappar ner på arbetet i ett långsamt tempo.

5.3 Övergångsriter i pensionen

Det verkar som att avslutet är något som påverkar individen när det är dags att gå i pension, många informanter berättar om hur de blev avtackade på arbetsplatsen med festligheter och ibland en gåva. Daniel förklarar att det var viktigt för honom att få ett bra avslut men betonar också att det var stor skillnad på hur olika medarbetare blev avtackade, baserat på hierarkin på arbetsplatsen. ”Jag tyckte det var så pinsamt hur man behandlades annorlunda som chef på arbetsplatsen och dessutom av folk som inte ens kände mig. Jag gjorde klart för alla i omgivningen att jag ville bestämma formerna för min avslutning själv.” Han reflekterar kring att det kändes fel att få uppmärksamhet bara baserat på hans status och utifrån det bjöd han och en kollega in till en egen avtackning för de som de faktiskt hade arbetat med.

Van den Bogaards studie kring hur övergångsriter som avtackning påverkar hur pensionen upplevs för individen, visar också att en tydlig avtackning av den nyblivne pensionären är starkt förknippad med en positiv upplevelse av pensionen (2016:63-64). Framförallt menar författaren att detta beror på att avtackningen blir en symbol för att individen har varit värdefull på sin arbetsplats och i samhället vilket påverkar hur man sedan reflekterar över sig

själv och sitt värde som pensionerad. Van den Bogaard understryker även att avsaknaden av ett tack från arbetsplatsen kan påverka individens identitet efter pensionen negativt. Däremot menar författaren att avtackning snarare beror på hur integrerade medarbetarna är på en arbetsplats än vilken status yrket den pensionerade har (ibid). Bengtsson och Flisbäck uttrycker dock att trots att övergångsriter har en stor betydelse för vissa behöver man ta hänsyn till att övergångsriter eller kulturella processer när en människa ska gå i pension är långt ifrån en standardiserad process (2016:130). Detta innebär att trots att det går att resonera kring hur en avtackning på arbetsplatsen påverkar upplevelsen av pensionen, kvarstår faktumet att det finns individer som blir utan avtackning.

6. Liminaliteten i pensionen

I följande kapitel diskuteras pensionens liminalitet med avstamp i Turners teori (1969) om hur den liminala fasen präglas av en tid av mellanförskap. Något som kännetecknar den liminala fasen i anslutning till livsförändringar är känslan av mellanförskap och ambivalens (a.a. 95), därmed kan det vara svårt för nya pensionärer att navigera vad den nya tiden innebär och kan innebära olika kriser hos individer. Då individens arbete tenderar att påverka inställningen till pensionen diskuteras i följande kapitel hur avsaknaden av yrkesidentitet upplevs och hanteras i den liminala fasen. Dessutom diskuteras hur relationen till det egna åldrandet påverkar hur pensionärer ser på sig själva, sitt handlingsutrymme samt sina möjligheter efter yrkeslivet.

6.1 Yrkesidentitetens påverkan på pensionen

Kvalitativ forskning visar att arbete fyller fler funktioner än ekonomiska, Manor drar slutsatsen att arbetet fungerar som ett socialt ramverk samt specificerar vilken roll människor har i samhället (2017:994). Arbetet blir således en viktig del av individens identitetsskapande och när man lämnar arbetslivet kan detta ge upphov till frågor kring vem man är och vad man har för betydelse (ibid). Bengtsson och Flisberg menar att det finns faktorer som påverkar hur stark förankring yrket har i identiteten (2016:142). Det förklaras som att status eller särskild passion för yrket är vanliga anledningar till att avsaknaden av yrke upplevs som en identitetskris. Pensionen blir på så sätt ett slags anomali mot det som tidigare motiverade individen (ibid). Maria, 82 år, berättar om hur hon upplevde identitetskrisen som kan uppstå när man gått i pension.

Jag kom till Sverige som krigsbarn från Finland och har fått kämpa för att ta mig framåt både under barndomen i skolan och sedan i arbetet [...] Det blir naturligt att man vill visa vad man kan när man har haft det tufft och känt att man inte passar in och jag tror att min arbetsmoral kommer ifrån det. Därför var det väldigt viktigt för mig den statusen jag fick genom yrket, den var som ett kvitto på att jag har kämpat.

Maria förklarar hur yrkestiteln blev något som definierade hur hon såg på sig själv och hur andra pratade om henne. När hon avslutade sitt arbete som bankchef blev det därför en chock. ”Plötsligt var jag inte Maria på banken längre, jag var bara lilla Maria”. Maria berättar att det tog lång tid innan känslan av att tappa en del av sig själv försvann. Yrkesidentiteten innehåller flera lager av kulturella och sociala tolkningar som i längden blir till hur andra och en själv definierar vem man är (Bengtsson & Flisbäck 2016:128) vilket blir väldigt tydligt i Marias fall. Turner förklarar hur hierarkier förändras i den liminala fasen och att man fråntas sociala markörer som status, titel och andra egenskaper som har varit tydliga i sin tidigare identitet (1969:102). Marias upplevelse kan ses som typiskt i den liminala fasen, man blir av med centrala delar av ens identitet och blir ödmjuk inför sin egen betydelse i samhället utan yrkestiteln.

Det verkar som att utöver status eller att man bidrar till samhället fyller arbetet rollen av att människor känner att de behövs (Manor 2017:994). När jag pratar med Sven, 82 år, som länge jobbat i service berättar han att han trivdes med att känna att han var en tillgång för andra och ofta var tillgänglig även sena kvällar och lediga dagar under yrkeslivet. För honom verkar inte yrkesidentiteten ligga i ett kall eller statusen han fick genom yrket utan snarare att han kände att han behövdes.

Du vet, när jag jobbade kunde jag ju få samtal från 6:00 till 22:00 och det var absolut tröttsamt ibland men jag tyckte om att kunna hjälpa till. Det var väl den största skillnaden sen när man gick i pension, telefonen ringde aldrig längre [...] man började förstå att ens sociala värde hade förändrats.

Pensionen har visat sig leda till att människor känner att de inte längre har en tydlig funktion i samhället (Manor 2017:994). Turner visar hur en individ som befinner sig i den liminala fasen endast befinner sig i övergången utan en specifik plats eller roll i sitt sammanhang (1969:103). Att som Sven, gå från att veta att man är en person andra behöver till att inte

längre känna sig behövd kan därför upplevas som en identitetskris. Det blir i praktiken en insikt som berättar att man inte vet vem man själv är.

6.2 Att vara eller icke vara pensionär

Kontrasterande till att delar av yrkesidentiteten är svåra att skiljas från verkar det som att pensionärer generellt har väldigt svårt att identifiera sig med att vara pensionärer. Många verkar uppleva att samhällets kategorisering av pensionärer är alldeles för homogen och att man konstant behöver bli påmind om att man tillhör gruppen. Daniel berättar hur man nästan går och stör sig på pensionärer när man är i affären då det är pensionärsrabatt tills man inser att man själv också är pensionär.

Det känns som att pensionärerna mest är där för att få ett socialt utbyte, de står och pratar länge med andra pensionärer och använder affären som en social plats. För mig som bara är där för att handla blir detta störande och blir att jag tänker på dem som nån annan, jag tillhör inte dem.

Daniels bild av att han inte tillhör gruppen återkommer i tidigare kvalitativ forskning där det poängteras att ”vara pensionär” generellt handlar mer om hur man gör och är än att man inte arbetar. Pannor Silver skriver att människor utan arbetsbakgrund började identifiera sig som pensionärer när människor runt omkring dem i samma ålder började göra det (2016:482). Det verkar därför som att gruppstillhörigheten spelar en central roll i individens identifikation med pensionen. Turner förklarar att individer i den liminala fasen är svåra att placera socialt för samtidigt som man tappar delar av sin forna identitet kan man ännu inte placeras i den nya positionen som följer den liminala fasen (1969:102). Det Daniel beskriver är en tydlig reaktion på detta. Daniel har lämnat arbetsplatsen och kan göra saker som att gå till affären under tider där det är pensionärsrabatt, det vill säga på tider som kategoriseras som arbetstid men han känner samtidigt inte att han tillhör gruppen pensionärer.

Den homogena kategoriseringen av pensionärer reflekteras också i utrymmen och aktiviteter för pensionärer. Bland informanterna uppstår det ofta diskussioner om att man inte upplever sig ha samma intressen eller smak som andra pensionärer. Det är vanligt att människor som befinner sig i den liminala fasen blir grupperade med andra människor som befinner sig i samma övergång (Turner 1966:103). Detta blir intressant då man introducerar begreppen tredje åldern och fjärde åldern i diskussionen. Oliver beskriver hur pensionärer som tillhör

den fjärde åldern framförallt reproducerar de gamla idealen för pensionärer som framförallt kännetecknas av en högre ålder och en övergång till ett större beroende av staten och samhället runt omkring (2008:26). Den nya generationen, tredje ålderns pensionärer, har en kontrasterande syn på pensionen, dels på grund av generationella skillnader men också på grund av att de generellt har andra mål med pensionen som att fortsätta utvecklas fysiskt och psykiskt för att uppnå självförverkligande (ibid). Min tolkning av detta är att till följd av att bilden av pensionärer generellt är något utdaterad och snarare speglar den fjärde ålderns pensionärer, kan det ta tid för den nya generationen pensionärer att uppleva sig tillhöra pensionärer som grupp. Då åldern på pensionärer dessutom varierar kraftigt kan det upplevas enklare för nya pensionärer att hitta gemensamma drag med den arbetande befolkningen vilket troligen försvårar processen. Detta kan i praktiken innebära att individen upplever att effekten av den liminala fasen blir långvarig och att det dröjer innan individen accepterar sin nya position och tillvaro.

Att inte beakta den stora variationen på pensionärer resulterar i en homogenitet som varken representerar de yngre eller de äldre pensionärerna. Stefan förklarar att han har deltagit på träffar anordnade av pensionärsorganisationer men att det var svårt att hitta likasinnade människor.

Jag tyckte det var så tråkigt. Jag ville inte sitta och dricka kaffe men det kändes som att det var det enda vi hade gemensamt. Jag ville hitta på saker och vara mer aktiv. Mitt tempo var för högt för att passa in där.

Samtidigt beskriver äldre pensionärer i Ronströms artikel om mötesplatser för pensionärer, att de är för gamla för de aktiviteter som erbjuds för pensionärer och frågan väcks kring vem som faktiskt är som en typisk pensionär (1997:42). Det blir tydligt att många pensionärer upplever en saknad efter att tillhöra och att detta kan ske oavsett om man tillhör den tredje eller den fjärde åldern pensionärer och troligen bottnar detta i pensionärer är en för bred grupp för att generalisera.

6.3 Att hantera åldrandet

När man diskuterar hur åldrandet upplevs i pensionen uppstår reflektioner kring att tiden går och att man inte vet hur lång tid man har. Flera informanter betonar att det uppstår känslor av att man hela tiden vill skynda sig och göra klart saker för att hinna innan man dör. Detta

verkar vara en vanlig reaktion när man har gått i pension då liknande upplevelser reflekteras i tidigare forskning. Oliver skriver om hur upplevelsen av att tiden rinner iväg är en stark drivkraft till många successful aging- initiativ för att det helt enkelt motiverar människor till att vilja göra det bästa av tiden som är kvar (2008:75). Samtidigt måste det understrykas att normer om hur man ska åldras på ett bra sätt och viljan att ta vara på tiden inte alltid är något individen kan uppnå. Dels behöver man ett visst kapital och ekonomiska resurser för att kunna hålla sig aktiv, dessutom krävs det att man har den fysiska förmågan att leva ett aktivt liv. Detta understryker att trots att vissa hanterar de existentiella frågor som blir relevanta i pensionen genom att försöka ta vara på tiden de har så är det troligen många som upplever att det påverkar dem negativt.

Att reflektera över tiden man har kvar hindrar inte pensionärer att planera inför framtiden. Daniel menar att en viktig del av pensionen att ha saker att se fram emot och att det blir en strategi för att hitta mening i pensionen.

Klart man måste fortsätta tänka framåt. Jag tror att det är otroligt viktigt att fortsätta ha drömmar för att det ska vara någon mening med alltihop. Det finns ju såklart en gräns för vad man vågar göra nu. Jag gör ju inga planer för jorden-runtresor nu, där någonstans känns det nog lite för stort.

Upplevelsen av hur man planerar för framtiden i pensionen är dock varierande. Det kan påverka människor väldigt olika att vara medveten om att tiden man har kvar är begränsad. Människor kan reagera med känslor av oro men det kan också vara något som leder till en mer avslappnad inställning där man tar var dag för sig (Oliver 2008:69-70).

7. Pensionens temporalitet

Då pensionen innebär stora förändringar i de vardagsrutiner vi lever efter då vi slutar arbeta blir olika temporaliteter centrala för att förstå hur människor utmanas och sedan anpassar sig efter den nya tillvaron. Samhällets normer utgår från arbetets tidsramar samt värderar tid vi är produktiva som väl använd tid. Följande kapitel diskuterar hur informanternas strukturering och förhållningssätt till tid förändras i pensionen samt vilka aktiviteter som ses som värdefulla för att skapa en meningsfull pension.

7.1 Att hantera en ny tillvaro

Många informanter förklarar att det var psykiskt påfrestande att gå i pension till följd av att det är svårt att fylla upp dagarna. Ambjörnsson menar att vi värderar repetition i vardagen som något negativt för att det står i kontrast till vår bild av att det är positivt att ständigt utvecklas och jobba framåt (2018:212). Dessutom betraktas olika former av queer temporaliteter, det vill säga temporaliteter som inte är normativa, som ett slags personligt misslyckande (a.a. 29). Detta perspektiv på hur man lever sitt liv på ett meningsfullt sätt, lyfte flera informanter som något som påverkade självkänslan, framförallt under de första åren som pensionär. När jag träffar Sandra, 71 år, i hennes konstatelje som hon beskriver blivit hennes räddning under pensionen, förklarar hon hur utmanande pensionen var för henne under de första åren. Sandra beskriver att det var svårt att infinna sig i det nya tempot och att komma på vad man skulle göra med så mycket tid. Hon beskriver att hon gjorde upp en plan för den första dagen av pensionen för att känna att hon följde någon slags struktur där hon hade bestämda tider för mat och träning att anpassa sig efter. Gerontologisk forskning visar att denna typ av strukturering i pensionen är en strategi för att bibehålla delar av sin identitet under yrkeslivet in i pensionen (Lassen m.fl 2023:191). Samtidigt är det ett sätt för individer att följa samhällets rytmer och på så sätt känna att man fortfarande är inkluderad i samhället (a.a. 196). Att göra upp scheman för sina dagar i pensionen blir således ett sätt att fortsätta i arbetslivets tempo trots att som schemaläggs har förändrats.

Sandra berättar om hur hon upplever att hennes tid inte respekteras av andra på samma sätt i pensionen som under arbetslivet. Hon förklarar att trots att hennes vardag inte har förändrats så mycket förutom att det hon gör under ramarna för typisk arbetstid är oavlönat men trots det upplever hon ett skifte i hur hon förväntas lägga upp sin tid.

Jag tror det beror på det här med att på något vis räknas man som människa bara om man har ett arbete, det gäller ju de som är arbetslösa också [...] om någon släkting vill att man ska hälsa på, jobbar man så går det ju inte, men om man nu säger "jag tänkte göra det här" så räknas inte, det är inte lika viktigt. det enda som räknas det är ju om man har sitt arbete annars borde man kunna göra både det och det och det. Så det känns lite som att man inte är en riktig människa längre.

Hon säger att det känns som att andra förväntar sig att hon ska kunna vara flexibel på ett helt annat sätt och ställa upp för "jag har ju inget viktigt för mig". Ambjörnssons analys kring värdet av vardagssysslor kommer fram till hur värdet av en människas tid är tätt förankrad i

det kapitalistiska samhällets syn på produktivitet (2018:28). När tid blir en vara vi förhandlar med blir också vad vi lägger tid på något som reflekterar individens värde (ibid).

Till skillnad från Sandra som organiserar vardagen som om det vore en arbetsdag finns det de som njuter av att tempot har förändrats. Bilden om att pensionärer bara gör en sak per dag må vara en generalisering men flera informanter poängterar hur det har blivit så naturligt. Daniel berättar att det var något som förvånade honom när han blev pensionär, ”Tidigare brukade jag tycka att min gamla mamma var lite knäpp när hon inte kunde dricka kaffe på eftermiddagen om hon skulle klippa sig på förmiddagen, men nu är jag där själv och det känns rätt så lagom att bara göra en sak per dag”. Daniel funderar dock över om han är en person som inte får dåligt samvete över att ta det lugnt och att det kanske inte är så för alla. Han menar att ett löst schema troligen kan vara något som påverkar andra människor negativt. Han berättar att hans partner har svårare med detta och har ett större behov av att hålla sig sysselsatt. Olivers resultat bekräftar Daniels fundering med betoning på hur många upplever improduktivitet och ett löst schema som psykiskt påfrestande (2008:75).

För att fylla upp dagarna och skapa rutiner under veckorna är det flera pensionärer som ägnar sig åt fysisk aktivitet. Petra säger att träningen är något hon prioriterar högt, dels för att det är roligt och skönt med rutiner, men också för att kunna fortsätta må bra under resten av livet. Hon berättar att det är väldigt många pensionärer på gymmet där hon tränar och att hon tror det är en viktig plats för många, inte endast på grund av att underhålla sin fysiska hälsa utan att det även fungerar som en mötesplats. För många blir träningen både ett verktyg för att bibehålla en slags krononormativitet i pensionen då det dels blir till en tidsbestämd rutin men även för att själva aktiviteten i sig har ett produktivt värde, man blir starkare och ser progression (Lassen m.fl 2023:195).

7.2 Att fortsätta arbeta för skojs skull

Att människans värde ligger i arbetet och produktionen i kapitalistiska samhällen blir tydligt när informanter pratar om att fortsätta arbeta som pensionärer. Greta och Maria gick båda i pension tidigare till följd av att de hade yrken där detta var normen. Båda beskriver att de kände ett behov av att fortsätta jobba. Greta som inte alls trivdes med sitt tidigare yrke såg detta som en chans att få pröva saker som var spännande utan att det behövde lyckas. ”Det var en frihetskänsla att inte behöva jobba för att jag måste utan för att jag har valt det själv.”

Pannor Silver tar också upp att ett extrajobb under pensionen kan kännas mer värdefullt än i yrkeslivet för att man helt enkelt ofta har mer makt över när man jobbar och vad man jobbar med (2016:481). Dessutom kan det ge mening för att man helt enkelt har valt det själv, oavsett anledning (ibid).

Samtidigt kan behovet av att fortsätta jobba komma från den inlärdade upplevelsen av att fritid behöver förtjänas eftersom det är så yrkeslivet är strukturerat (Oliver 2008:68). Maria berättar att hon kände behovet av ett extrajobb, nästan direkt för att hon inte kunde rättfärdiga att vara helt ledig utan att förtjäna det. ”Det kändes helt fel att bara sitta hemma [...] jag stod inte ut med att inte ha någon sysselsättning och bara ha ledig tid”. I pensionen blir relationen till fritiden ofta komplex till följd av att vi är vana vid att ständigt hålla oss produktiva, att man känner att det konstigt att vara ledig utan att förtjäna det först är på grund av att vi associerar att vara produktiv med att vara bra eller duktiga (a.a. 3). Det är därför inte konstigt att man upplever att man vill ha ett extrajobb under pensionen, framförallt inte när man dessutom går i pension vid en yngre ålder än 65 och känner att man orkar.

7.3 Tid till något viktigare

Det blir tydligt att de som har jobbat för ekonomins skull upplever att pensionen blir en nystart då man äntligen får fylla sin tid med det man tycker är roligt. En solig dag sitter jag i köket hemma hos Thomas, 71 år, som arbetat inom vården. Han beskriver att den stora motiveringen för honom att gå i pension var att han ville börja syssla med konst på heltid. Han förklarar att han gav sig själv möjligheterna att gå i pension tidigare genom tjäna ihop extra pengar i Norge.

I slutet av arbetslivet hittade jag tillbaka till konsten igen som jag höll på med när jag var ung [...] Det var en fredag kväll framför tvn, jag sa till [Sambo], jag önskar mig oljefärger i julklapp och då började jag hålla på [...] Jag kände att jag ville veta hur lång det här kan gå och då kan jag inte jobba heltid.

Thomas berättar att trots att han trivdes med sitt yrke och tyckte det var roligt så var det inte hans mål med livet och successivt ville han gå i pension för att få mer tid till konsten. Under intervjun visar han bilder och kreationer för mig av det han nu skapar. Thomas menar att han tror att en plan eller ett tydligt mål för vad man vill ägna sig åt under pensionen kan vara väldigt inspirerande och göra att man känner mindre oro inför att lämna yrket. Kvalitativ

forskning visar att avsaknaden av ett mål eller något som gör att man upplever sig ha ett syfte under pensionen kan leda till känslor av att man inte längre utvecklas som människa (Oliver 2008:66). Att de som har tydliga mål med vad de vill göra i pensionen också är de som upplever pensionen som mer positiv är därför inte konstigt.

8. Vikten av sociala relationer i pensionen

Det blir tydligt att sociala relationer är väldigt centrala för att känna att pensionen är meningsfull. Samtidigt bidrar pensionen till ett naturligt skifte där kollegor och den sociala sfär arbetsplatsen bidrar med, byts ut och gör att familj och nära vänner blir viktigare. I detta kapitel berörs hur de sociala relationerna förändras i pensionen, vilka som blir viktiga och vilka man glider ifrån samt vilka möjligheter det finns för att vidga sitt sociala nätverk. Dessutom diskuteras vikten av partnerskap i pensionen som är en tid som ofta utgår från hemmet.

8.1 Skiftningar i sociala relationer

Till följd av att man lämnar arbetslivet förändras också de sociala relationer man har. Från att tidigare spendera stora delar av veckorna med kollegor eller andra människor som hör till arbetslivet finns det i pensionen tiden för att underhålla de relationer som man själv har behov av. Bland informanterna finns det tydliga mönster i vilka som nu utgör den största delen av deras sociala krets. Maria förklarar för mig att det lätt blir att man umgås med de som också är pensionärer.

Det är ju när andra jobbar som man har tid att träffas, jag går ju och lägger mig så tidigt så att träffa folk efter deras arbetstid blir ofta svårt om det inte är på helgen och på helgerna prioriterar man ju släkt och familj på ett annat sätt.

Det följer sig naturligt då det blir en tydlig markör mellan den arbetande befolkningen och den pensionerade till följd av att pensionärer är lediga då den arbetande befolkningen arbetar (Ronström 1997:41). Problematiken blir tydlig när jag pratar med Stefan som har många icke-pensionerade vänner till följd av att han lärde känna dem genom hans bortgångna fru som var yngre än honom.

Det blir ju som så att trots att jag har många vänner och bekanta så har jag ju inte så många som har tid att hitta på saker. Under vardagarna blir det inte så mycket som händer och de kan ju inte resa bort på samma sätt heller. Det gör att man ibland känner att man är lite ensam och vill träffa fler som är i samma situation som jag. Jag hade gärna haft fler med mer lika intressen och sånt också, som vill göra det jag tycker är kul.

Maria är enig med Stefan i det resonemanget och förklarar att gemensamma intressen är viktigare nu än under yrkeslivet då man gärna vill hitta på saker i det sociala och därför vill man ha vänner som gillar samma typer av aktiviteter. Hon berättar att tidigare var man i sociala sfärer hela tiden och då kunde man tillåta en större variation i sin vänskapskrets men när det sociala nätverket centreras mer är det viktigt att man har saker att göra när man umgås.

Då ofrivillig ensamhet är något som pensionärer löper större risk för att uppleva, frågar jag informanter hur enkelt respektive svårt det hade varit att bredda sitt sociala nätverk om behovet fanns. Maria berättar att hon har fått många nya vänner under pensionen men berättar också att det till en början var en stor utmaning. Hon beskriver att det är läskigt att ge sig in i nya sammanhang ensam och att hon har haft turen att kunna ta med sig väninnor hon redan har när hon ska lära känna nya personer. Hon reflekterar över hur svårt det måste vara att skaffa vänner om man inte har någon alls och att hon ofta tänker på vissa grannar som aldrig riktigt lämnar lägenheten. När det gäller strategier för att bredda sitt sociala nätverk upplevs en skillnad bland männen respektive kvinnorna då männen är betydligt mer tveksamma till om det hade varit möjligt. Många manliga informanter jag har pratat med beskriver att de idag inte har så många egna kompisar och att deras främsta bekantskapskrets består av partners bekanta. Detta kan vara en indikation på att män är mer känsliga för förändringar i deras sociala kretsar, framförallt i en kontext där man inte måste träffa människor. Stefan berättar att hans sociala nätverk tidigare utgick från hans fru och sedan hon gick bort har han haft svårt att upprätthålla de relationerna. Han hade önskat att det kändes enklare att träffa folk och ha möjlighet att styra över när man är ensam.

Något som många informanter poängterar som något positivt med pensionen är att man får möjlighet att vara mer närvarande i sina barnbarns liv. Detta verkar vara dels en motivation för att man vill gå i pension och något som gör att människor känner att de har en tydlig roll. Camilla, 72 år som jobbat i kommunen, förklarar att en del av varför hon ville gå i pension

just när hon gick var på grund av dåligt samvete för att inte ha tillräckligt med tid för barnbarnen.

Mina barnbarn bor ju långt borta och jag kände väl en tid innan jag gick i pension att jag hade behovet av att vara med dem mer. Det blir ju att barnbarnen får en viktig plats i ens liv och att man vill utnyttja tiden man har till att vara med dem. Det är nog det absolut bästa med att vara pensionär, jag kan hälsa på dem ofta.

Bengtsson och Flisbäck gör det tydligt att familjen blir väldigt viktig i pensionen då man kanske känner att man inte har kunnat vara så närvarande som man ville under yrkeslivet (2016:143). Att känna att barnbarnen blir en viktig del av pensionen är dessutom återkommande i flera olika kulturer. I länder där man lever mer generationsöverskridande än i Sverige är det en självklarhet att man tar hand om barnbarn och samtidigt som det ofta blir en fråga om social skyldighet ger det också pensionärer en tydlig roll som kan leda till att pensionen känns mer meningsfull. Att människor idag lever så pass länge att de får mycket tid med barnbarnen betraktas globalt som något av en guldålder (Walton & Awondo 2023:60-61). Möjligheten att hjälpa till med barnbarnen blir således både en positiv social kontakt och dessutom kan ge mening till tillvaron då individen upplevs få en tydligare roll.

8.2 Vikten av partnerskap

Människor som bor tillsammans med en partner verkar generellt uppleva pensionen som något positivt, oavsett om partnern är pensionär eller inte. När jag hälsar på Hans 68 år, som lever med sin pensionerade fru, förklarar han att det bästa är att bara veta att den andra personen är där, även om de inte umgås hela tiden under dagarna. Han säger att det gör att man aldrig känner sig ensam trots att mycket av det man ägnar sig åt om dagarna sker på egen hand. ”Vi kan ju vara på varsin sida av huset under dagarna och göra saker ensamma men sen kanske nån brygger kaffe eller så äter vi lunch tillsammans”. Hans fru Anna, 67 träffar jag också och hon verkar också nöjd med hur de har det och poängterar att det är väldigt fridfullt att man kan göra olika saker men samtidigt vara tillsammans.

Hans förklarar att partnerskapet är det viktigaste för att pensionen ska kännas meningsfull för att det är i hemmet som man spenderar mest tid. Stefan som lever ensam bekräftar Hans resonemang och förklarar att trots att man har vänner runt sig så blir det inte riktigt samma

sak. Han beskriver det som att hans vänner ofta har sin partner att prioritera och att det blir svårt att fylla saker man inte vill göra själv med bara vänskapsrelationer.

Det blir så jävla tråkigt på dagarna när man är själv. När man var två kunde en sak som att åka och köpa nya gardiner kännas meningsfullt men nu blir det så deppigt. Det beror säkert på hur man är som person, men att leva själv gör ju att man blir så uttråkad. Det är inte kul att åka och handla och laga mat till sig själv till exempel, det hade varit roligare om det gick att dela med någon annan.

Flera informanter upplever att det även finns utmaningar med att ta sig igenom övergången från arbete och pension med en partner. Något som återkommer är att man kanske inte har samma tempo. Det kan handla om att en part är rastlös och den andre mer lugn eller att någon i paret upplever pensionen som mer eller mindre jobbig att ta sig igenom. Sandra förklarar att så var fallet för henne och hennes partner.

Det blev så tjattigt när han först gick i pension också. Jag hade ju byggt upp en rutin som fungerade för mig men då tyckte han att jag inte tog det tillräckligt lugnt. Vi har nog landat i det mer nu efter en tid men det var lite påfrestande att vi hade så olika bilder av det.

Dessutom är det många som hävdar att det är enklare att vara pensionär när partnern fortfarande arbetar. Camilla förklarar att hennes partner inte har gått i pension än och att hon tycker det är skönt. Hon menar att det nog kommer vara svårare för honom att lämna yrket för han är betydligt mer beroende av scheman och tydliga direktiv om vad man ska göra än vad hon är. I tidigare forskning understryks det att längre partnerrelationer och de roller man ofta får och anpassar sig till i dessa, gör att den ena partners upplevelse av pensionen påverkar den andres (Radl & Himmelreicher 2015:364). Män blir till exempel i högre grad deprimerade när de lever ihop med en partner som fortfarande arbetar när de har gått i pension (ibid).

9. Sammanfattning och slutsatser

Övergången mellan yrkesliv och pension är en förhållandevis individuell upplevelse till följd av att människor formas av den personliga kontext de befinner sig i och som har präglat dem under livet. Det går helt enkelt inte att bortse från att människor har levt olika liv och därmed bör eventuella generaliseringar om pensionärer göras med reservation för detta. Samtidigt är det tydligt att det finns faktorer som i större utsträckning påverkar hur pensionen upplevs och

förvaltas. Bearbetningen av empirin belyser ett tydligt samband mellan yrkesbakgrund och pensionen med premissen att människor genom livet generellt blir sitt yrke eller ser på sig själva utifrån egenskaper och status man får från yrket. På samma sätt blir övergången mindre påfrestande om individer inte alls trivs med eller har ett tydligt behov av att lämna yrket. Det finns tendenser i empirin gällande att vissa typer av yrken förankras i identiteten som konstnärliga yrken eller att ha ett eget företag, men ytterligare forskning behövs för att klargöra eventuella samband.

När människor väl har lämnat yrkeslivet blir det tydligt att planering, mål och drömmar blir centrala för att hitta mening i pensionen samt förstå vem man är utan yrket. Bland de som anser att pensionen bara har upplevts som positiv går det att se hur de har förankrat pensionen i någon annan sysselsättning som extrajobb, hobbys eller återkommande resor. Med andra ord verkar det som att många anpassar sig efter samhällets normer om användning av tid för att acceptera sin tillvaro och sig själva i pensionen. Utifrån empirin verkar det största hindret för identitetsskapande i pensionen vara bristen på grupptillhörighet. Många informanter beskriver hur de inte känner tillhörighet till gruppen pensionärer. Det verkar som att som grupp lever den gamla föreställningen av pensionärer kvar men när det gäller krav på individen appliceras helt andra normer och förväntningar. Att inte känna sig tillhöra påverkar det upplevda handlingsutrymmet för många pensionärer, många menar till exempel att det är eller skulle vara svårt att skaffa fler vänner. Uppsatsens empiri tyder på att män möjligen har svårare att hitta nya vänner och sammanhang än kvinnor i pensionen men för att dra tydliga slutsatser krävs ytterligare forskning med en fördelning på informanter som gör det möjligt att dra dessa slutsatser.

Sociala relationer visar sig slutligen vara en otroligt central del över hur man anpassar sitt liv efter arbetslivet. Empirin visar hur det blir svårare att umgås med människor man har mindre gemensamt med dels till följd av att det följer sig naturligt att man ingår i färre sammanhang där det befinner sig olika typer av människor men också för att det helt enkelt förenklar det sociala livet att umgås med andra pensionärer med liknande intressen. Följande demonstrerar det hur familjen blir mer central i pensionen, med barnbarnen som en drivkraft för många som ger ett nytt syfte till individens liv. Dessutom är det tydligt att många upplever partnerskapet som avgörande för att må bra och trivas med sin vardag. Informanterna redogör för att pensionen blir en tid man gärna delar med någon annan oavsett om partnern är pensionär eller inte och många uttrycker oro för att bli ensamma. Särskilt prominent blir

partnerskapets signifikans bland de som lever ensamma som upplever att deras tillvaro på många sätt hade känts mer meningsfull med en partner.

Slutligen går det att konstatera att nyblivna pensionärer i Sverige idag upplever pensionen som en övergångsfas där frågor väcks om vem man är och vad man ska göra med tiden man har kvar. Liminaliteten i övergången mellan arbete och pension präglas av att hitta mening i vardagen och skapa en tillvaro där man själv känner att man kan förstå sig själv. Då uppsatsens ramar innebär avgränsning finns det flera faktorer som bör studeras ytterligare. Framförallt skulle det vara intressant att se hur människor som inte är uppväxta i Sverige hanterar och förstår pensionen då pensionen bevisligen präglas av kulturella skillnader.

10. Referenslista

Ambjörnsson, Fanny (2018) *Tid att städa: Om vardagsstädningens praktik och politik*, Kriterium: 2018

Bengtsson & Flisbäck (2016) När kallet sätts på sin spets: Pensionering ur ett existenssociologiskt perspektiv, *Sociologisk forskning*, 53(2), pp 127-150

Chazan, May & Whetung, Madeline (2022) "Carving a future of the past and the present": Rethinking ageing futures, *Journal of aging studies*, 63

Gambold, Liesl (2013) Retirement abroad as women's retirement strategy, *Anthropology and aging*, 34(2), pp 184-198

Lamb, Sarah (2023) Who wants to have an aged self if to age is so bad? Ageless and aged selves as cultural constructs, *Anthropology and aging*, 44(1), pp 107-110

Lassen, Aske Juul m. fl (2023) Retirement rhythms: Retirees management of time and activities in Denmark, *Aging as a unique experience: Interdisciplinary approaches to aging and later life from social and humanities perspective*, 10(3), pp 185-198

Manor, Shlomit (2017) Trying to be someone you can never be again: retirement as a significant of old age, *Ageing and society*, 37(5), pp 985-1005

Oliver, Caroline (2008) *Retirement Migration: Paradoxes of ageing*, Routledge, Abingdon, Oxon

Pannor Silver, Michelle (2016) An inquiry into self-identification with retirement, *Journal of women and aging*, 28(6), pp 477-488

Radl, Jonas & Himmelreicher, Ralf K. (2015) The influence of marital status and spousal employment on retirement behaviour in Germany and Spain, *Research on aging*, 37(4), pp 361-387

Ronström, Owe (1997) Pensionärer och Pensionärskultur, *Kulturella perspektiv - Svensk Etnologisk tidskrift*, 6(1), pp 35-48

Turner, Victor (1969) *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca: Cornell UP

Van den Bogaard, Levi (2016), Leaving quietly? A quantitative study of retirement rituals and how they affect life satisfaction, *Work, Aging and Retirement*, 3(1), pp 55-65

Walton, Shireen & Awondo, Patrick (2023) Grandparenting and retirement: Rethinking roles, Reciprocity and Responsibility in Milan and Yaoundré, *Anthropology and Aging*, 44(2), pp 59-74